

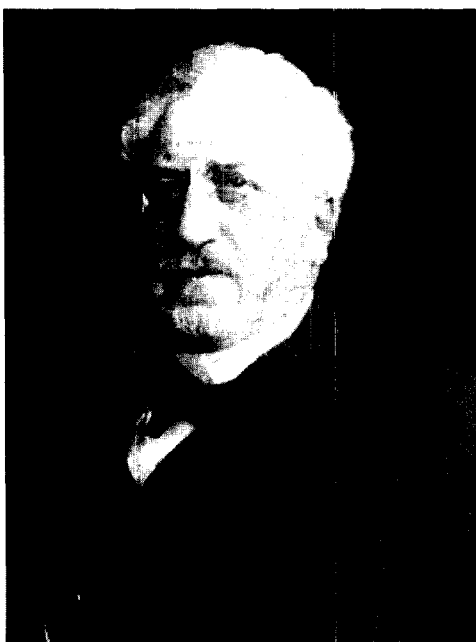
Heller Bernát Goldziher Ignác

Eötvös József báró, Magyarországnek mindenképp első vallás- és közoktatásügyi minisztere, 1868. szeptember 10-én Karlsbadból, ahol súlyos kórra keres orvoslást, sürgető kérést intéz államtitkárjához, Tanárky Gedeonhoz, egy 18 éves ifjú érdekében: „Goldziher Ignác, ki nekem Ballagi és Vámbéry által ajánlatott, s mivel magam többször szoltam, mert benne kitűnő képességet s komoly tudományos irányt gondoltam találni, tanulmányainak külföldön folytatására a minisztériumtól 400 frt segélyt nyert.” Ennek ügyét köti államtitkárjának lelkére. „Ha emberismeretem nem csal – pedig sok tudományos pályára készülő ifjút ismerve, rég megszűntem optimista lenni – Goldziherben a szemita nyelvek jeles tanárját várhatjuk.”

Eötvös Józsefnek ezt a váteszi jóvőlátását dicső valóra váltotta Goldziher Ignác pályája. Goldziher a világosi katasztrófát követő évben született, a trianoni katasztrófát követő évben halt meg. Ámde életének vértől piros hajnala és gyásztól fekete alkonya közé esik magyar nemzetünknek egyik dicső történelmi szaka. Ennek a korszaknak részese és áldásos munkása Goldziher Ignác.

I Goldziher életéből

1924 óta emléktábla jelzi Székesfehérvárt az iskola (most Ybl Miklós) utca 44. számú házacskaán: itt született Goldziher Ignác 1850. június 22-én. Régi családból származott, őse a XVIII. században köl-

tözött be Hamburgból Magyarországra. Ebből a családból sarjadt Goldziher Vilmos, a budapesti egyetemen a szemészet tanára, nagy műveltségű férfiú, akinek Goldziher Ignác nagy művei közül talán a legszebbet (*Vorlesungen über den Islam*) ajánlotta; ebből a családból sarjadt ki megdicsőült Bacher professzorunknak önmagában is kiváló érdemű hitvese, Goldziher Ilona. Goldziher Ignác atyja, Adolf, szerény módú kereskedő létére nemes vallásosságával, a zsidó tudomány megbecsülésével döntő hatást gyakorolt fia lelkének is, elméjének is kifejlődésére. A fiúnak vallásos képzésére Freudenberg Mózes Wolfot fogadta melléje házi tanítóul;

gyermekkorának erről a vezetőjéről Goldziher Ignác nem kevésbé hálás szeretettel szeretett megemlékezni, mint akár Fleischer Leberecht Henrikről, a keleti tanulmányoknak európai vezéralakjáról.

A gimnázium első öt osztályát Székesfehérvárt végezte, az iránta megindítóan jóságos ciszterciaknál. 1862-ben, midőn az akkor 12 éves fiútól könyvecske jelent meg a zsidó imáról, osztályfeje az iskolában szeretettel köszöntötte *Ignatius autorculwt*. 1865-ben Pestre került, itt végezte a többi osztályt. Max Nordau-val együtt kitűnően állja a ref. gimnáziumban az érettségi vizsgálatot. De már 1865 óta hallgatott főiskolai előadásokat az egyetemen. 1869-ben a berlini egyetemen tanul, majd Lipcsében a lelkileg is kimagasló Fleischer tökéletesíti filológiai kiképzését. 1870-ben a lipcsei egyetem doktora. 1876-ban (26 évvel!) a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, 1872-ben a

budapesti egyetem magántanára. 1871-ben felkutatja a leideni, 1872-ben a bécsi könyvtár arab kéziratát, 1873 szeptemberétől 1874 áprilisáig a magyar kormány támogatásával Szíriában, Palesztinában, Egyiptomban utazik. Kairóban az Al-Azhar mecsetbeli teológiai főiskolában tanulja a *fikbet*, a muszlim vallásjogot sejkektől, kik maguknál szeretnék tartani tanárnak. Az akkori Jeruzsálem benne fájó csalódást idéz elő, s égő honvágyat a szülői ház, a magyar haza iránt. Hazatérve, elfoglalva találja a budapesti egyetemnek azt a tanszékét, melyet Eötvös József bölcsessége neki szánt volt. Titkári állást vállal a pesti izr. hitközségnél, s azt 1874–1904-ig tölti be.

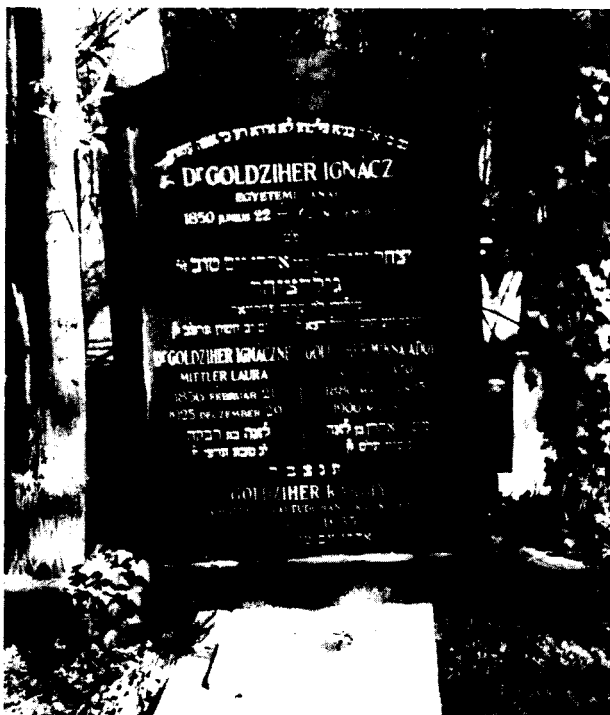
1878-ban nőül veszi dr. Mittler Miksa aradszentmártoni orvosnak leányát, Laurát, aki Goldziher Ignác méltó hitvesének bizonyult, aki otthonukat az erkölcsi és értelmi nemesség bűvös erejű középontjává avatta, aki külföldön, kongresszusokon férje tekintélyének, dicsőségének megfelelőleg képviselte társadalmilag a magyar nőt; aki férje halála után emlékének szentelte szép életét, özvegységének magányos óráiban elmélyedve férjének műveibe, abba, amit ő írt, abba, amit róla írtak. Két gyermekük született. Az idősebbik, Miksa, kora halálával gyászba borította szüleit. A fiatalabbik, Károly, jelenleg a polgári iskolai tanárképző főiskolának rendes, a műegyetemnek magántanára, életét családja, tanári hivatása és serény tudományos szakmunkássága mellett felülmúlhatatlan fiúi kegyelettel megdicsőült atyja kultuszának szenteli.

A külső dicsőség erős fénye 1889-ben esik Goldziher pályájára. Ekkor nyeri el az orientalisták stockholmi kongresszusán Nöldekével együtt a nagy aranyérmét. Mellé a fennkölt II. Oszkár svéd király személyesen tűzi a Wasarend lovagkeresztjét, nemes szellemű beszédet intéz hozzá, annak autogramját személyesen emlékül felajánlja neki, s azontúl is kitüntető figyelemmel kíséri.

Ezentúl sorra érik a kitüntetések: a Magyar Tudományos Akadémia megteszi rendes tagjának (1892), első osztály alelnökének (1905), igazgatósági tagjának (1911). 1894-ben lesz címzetes rendes egyetemi tanárrá, 1904-ben valóságossá. Külföldi akadémiák sorra megválasztják tagjuknak, külföldi egyetemek megteszik díszdoktoruknak. Az akadémiák szövetségében ő képviseli a Magyar Tudományos Akadémiát, a nemzetközi kongresszusokon ő a magyar tudományt.

Kevéssel a világdúló háború előtt, 1911-ben, Bu-

dapesten jár az egyiptomi khedive, ráveendő Goldziher professzort, hogy a kairói egyetemen tartson előadásokat az iszlámról, fölajánlván neki otthonul ezeregyéjszakába beleillő palotáját. A khedive

kérelmét Balogh Jenő államtitkár útján Zichy János gróf közoktatásügyi miniszter, továbbá Khuen Héderváry gróf miniszterelnök, Ahrenthal báró, a monarchiának akkori külügyminisztere nyomatékkal támogatták.

1914 nyarán a Collège de France hívta meg Goldziher professzort. Közben kitört a háború. A háború folyását szenvedelmesen honfíui érzéssel kísérte. A háború végzetes eldőlte, szeretett és nagyra becsült menyének korai halála (emlékének van szentelve Goldziher utolsó nagy műve: *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*), a háborút követő súlyosan kóros néplelki jelenségek, az égbekiáltó trianoni bűn, megőrölték Goldziher erejét. 1919-ben, nem keserűség nélkül vált meg az akadémia osztályelnökségétől. De 1920-ban az akadémia és az egyetem méltón ünnepelték Goldziher születésnapját. Az egyetem pedig éppen félszázados egyetemi tanárságának nagyszabású ünneplésére készült, midőn 1921. november 13-án Goldziher professzor elhunyt. Az egyetem a következő gyászjelentést adta ki:

A BUDAPESTI KIRÁLYI MAGYAR TUDOMÁNYEGYETEM
RECTOR MAGNIFICUSA ÉS TANÁCSA,
ÜGYSZINTÉN A BÖLCÉSÉSZETTUDOMÁNYI TANÁRTESTÜLET
mély fájdalommal tudatja, hogy

G O L D Z I H E R I G N Á C

m. kir. udv. tan., sz. mm. és bölcsészetdoktor, a sémi filológia nyilvános rendes tanára, a Magyar Tud. Akadémia rendes és igazgató-tanácsának tagja; a cambridge-i egyetemen tiszt. Doctor Litterarum, az aberdeeni egyetemen tiszt. Doctor Juris, a koppenhágai tudom. Akadémia, a szentpétervári cs. tudományos Akadémia, a berlini Kgl. Preussische Akademie de Wissenschaften, a göttingeni Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften, a British Academy, az amszterdami kir. tud. Akadémia, a madridi Real Academia de la Historia, a bajor kir. tudományos Akadémia levelező tagja, a holland-indiai Kon.-Instituut voor Taal-Land en Volkenkunde, a Jewish Historical Society of England és a párizsi Sociéte Asiaticque külföldi; a Budapesti Filológiai Társaság, a deutsche Morgenländische Gesellschaft, a Royal Asiatic Society, a kalkuttai Asiatic Society, az Institut Égyptien, az American Oriental Society, a helsingforsi Finnugor Társaság, a stockholmi Vallástörténeti Társaság tiszteleti tagja; a VIII. nemzetközi orientalista-kongresszus (1889) nagy aranyérmének tulajdonosa, a konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet igazgatótanácsának, a magyar keleti kultúrközpont elnöki tanácsának, a Magyar Néprajzi Társaság, a Felső Oktatási Egyesület és a lipcsei Deutscher Verein zur Erforschung Palestinas választmányi tagja; a Congrès International d'Histoire des Religions és a Nemzetközi Orientalista Congressus állandó központi bizottságának tagja és több ízben osztályelnöke, a bölcsészettudományi kar volt dékánja stb.

folyó évi november hó 13-án, életének 71-ik és egyetemi tanárságának 50-ik évében elhunyt.

A megboldogult földi maradványai folyó évi november hó 15-én de. 1/2 11 órakor fognak az izr. hitvallás szertartásai szerint a Magy. Tudom. Akadémia előcsarnokából a rákoskeresztúri izr. temetőben örök nyugalomra helyeztetni.

II

*A keleti tanulmányok Magyarországon
és Goldziher Ignác*

Magyar művelődéstörténetünk büszke orientalistáira. Kevés ponton kapcsolódik hazánk oly erősen az európai tudományok áramába, mint a keleti tanulmányok körében. E tanulmányok múltjára éppen Goldziher professzor kutatásai világítanak reá.

Régi magyar irodalmunknak egyik legelső neve a Temesvári Pelbárté. Már az ő könyvtárában megvan Maimuni és Avicenna arabul. A reformáció óta szinte napjainkig, hazánknak, kivált Erdélynek protestáns teológusai, állandóan zárandokoltak a külföldi, leginkább a hollandus egyetemek nagy orientalistáihoz. Serényen részt vettek az ottani munkásságban: akad hollandus tudományos gyűjtemény, amelyhez túlnyomóan magyar tanulók

járultak hozzá keleti tanulmányaikkal. Péchy Simon erdélyi kancellárt a Szilády Árontól kiadott *Psalteriuma*, az IMIT-től kiadott imakönyve kora nem zsidó születésű hebraistáinak legmagasabb rangjára emeli. Hebraistákban bővelkedtünk, hisz nyelvészeink Révaiig, maga Révai is, a héber-magyar nyelvrokonság ábrándját hajhászták. A XVIII. század magyar tudományának kiemelkedő büszkesége Uri János. Amikor az oxfordi Bodleyana Európa-szerte keres keleti kéziratának rendezésére hivatott szakembert, azt évek múltával végül Leidenben találja meg a nagykörösi Uri Jánosban. Uri fényesen megfelelt a vállalt feladatnak: a héber, káldeus, etióp, szír, arab, perzsa, török kódexeket rendezte, „ahogy a legjobb katalógusokban szokás”. A XIX. századig alig van magyar tudós, aki Európa színe előtt nagyobb becsületet szerzett a magyar névnek, mint Uri János. A XIX. század-

ban felragyog hazánkban több orientalista *ingenium*, amely az európai tudománynak világít: Kőrösi Csoma Sándor, aki a magyar őshazát keresve, felfedezi Tibetet, s a buddhizmusnak sajátos alakulatát Vámbéry Ármin, gróf Kuun Géza és Bacher Vilmos. A nagy hagyományú keleti tudomány hazánkban Goldziher professzorban tetőződik.

Goldziher folyvást érzi a kapcsolatot ezzel a hagyománnyal. Már pályája első szakában kutatja a hazánkbeli keleti tanulmányoknak történetét, s ehhez a kutatásához vissza-visszatér. Megvilágítja a magyar teológusoknak százados útját a külföldi orientalistákhoz. Megrajzolja Uri János tudományos egyénisége képét. Ismételten hódol Kőrösi Csoma Sándor emlékének, kivált, amikor a buddhizmusnak az iszlámra gyakorolt hatását kutatja. A gróf Kuun Géza és a Vámbéry Ármin emlékének szentelt akadémiai beszédei bemutatják azt a törekvést, hogy Magyarországot a keleti tanulmányok egyik gyűjtőpontjává tegyék, amire földrajzi és történelmi viszonyai rendelik. Gróf Kuun Gézának fejlődésében és munkásságában folyvást érezeti az erdélyi tudományos hagyományok iránti kegyeletes tisztelet sugallatát.

Goldziher mindenütt szemmel kíséri tudománya magyar vonatkozásait s különleges feladatait. Ott látjuk őt a Bachertől és Bánóczitól megindított *Magyar Zsidó Szemle* legelső, leglelkesebb munkásainak sorában mint egy magyar zsidó irodalmi társulatnak első sürgetőjét. Támogatja gróf Kuun Gézát a magyar honfoglalás keleti kútfőinek vizsgálatában. Nyelvtudományát a magyar nyelv bibliai fordulatainak, keleti elemeinek megmagyarázására értékesíti. Már 1880-ban lajstromozza a magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának keleti kéziratait. Amikor a Magyar Tud. Akadémiára száll Kaufmann Dávid gyűjteménye, annak arab anyagát Goldziher nemcsak rendezi, hanem jórészt fel is dolgozza, s tanítványaival feldolgoztatja. A keleti tanulmányok főbb jelenségeit és eredményeit folyóirataink (leginkább Gyulai Pál ösztönzésére a *Budapesti Szemle*) révén beleviszi a magyar nyilvánosságba.

Az iszlámkutatásnak számos igazsága, az arab irodalom történetének nem egy új megállapítása legelőbb magyarul szólalt meg. A nagy német művek az eredményeket lehiggadt rendszerbe foglalják. A magyar tanulmányok ellenben kiválnak a friss felfedezésnek lüktető erejével, lendületes közvetlenségükkel. A magyar értekezések *in potentia*,

csírájában magukban foglalják a nagy összefoglaló műveket. *A nemzetiségi kérdés az araboknál* (Akad. Ért. 1873), preformálja a *Muhammedanische Studien* fejezetét a Shu'ubijjáról. *Az iszlám* (1881), preformálja a *Muhammedanische Studien* (1889, 1890), sőt a *Vorlesungen über den Islam* (1910, 1925) műveit; *A költő a régi arabok felfogásában* (1891), *A pogány arabok költészetének hagyománya* (1892), preformálja az *Abhandlungen zur arabischen Philologie* első kötetét (1896) a költőnek és a költészetnek tulajdonított bűvös erőről. *A koránmagyarázás különféle irányairól*, Kőrösi Csoma-előadás, preformálja Goldziher utolsó nagy művét: *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung* (1920). Számos fontos értekezés csakis magyarul van meg, pl.: *Muhammedán utazókról* (1875), *A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében* (1877), *A nyelvtudomány történetéről az araboknál* (1878), *A muhammedán jogtudomány eredetéről* (1884), *A történetírás az arab irodalomban* (1895, kiválóan jelentős), *A buddhizmus birtása az iszlámra* (1902), a mitológiáról, a sémi tanulmányok történetéről szóló számos értekezés a nagy orientalisták (Fleischer, Renan, Gróf Kuun Géza, Uri János, Barbier de Meynard, De Goeje) emlékének szentelt akadémiai beszédek. Goldziher professzor egyaránt képviselte az európai tudományt itthon, a hazai tudományt a külföldön.

III

Goldziher Ignác, az orientalista

1919-ben, amikor Itáliával még békét sem kötöttünk, Griffini az olasz királynak ajánlott nagy jelentőségű kiadványában Goldziheret mint „il creatore dell'islamologia scientifica”, mint az iszlámtudomány megteremtőjét magasztalja. Egy másik olasz tudós az arab és mohamedán tanulmányok egyes fejezeteit egyenest Goldziher nevéhez fűzi: Goldziher előtt kritikátlanság, Goldziher után (Caetani, Lammeus) hiperkritika.

Jellemző példaképpen vegyük szemre azt a világhósságot, melyet Goldziher kutatásai az iszlámra vetettek.

Az iszlám nem az eredeti alkotó erőnek a műve, hanem a küzdelmes erélyé. Mohamed átvész az arab pogányságtól erkölcsi eszményt is: a hűség követelését, intézményes szertartást is: a mekkai szentséget és zarándoklást. Legfőbb jelentősége azonban abban nyilatkozik meg, hogy idegen, nagyrészt zsidó és keresztény eszmények szolgálatában

keményen szembeszállt az ősarab hagyománnyal: hogy a vad hősiesség helyébe ideálul a jámborságot tette, hogy a harcba, borba, szerelembe, szerencsejátékba merült népet imára, jótékonyagra kényserítette. Megdöntötte a *muravvát*, a pogány egyének és törzsnek büszkeségét, s helyébe uralomra juttatta a *dint*, a vallásos kötelességet; a vad vitézségnek érdeme helyébe az iszlámot, az Isten iránti odaadást.

Magá Mohamed, belsőleg fejlődve, nemegyszer kénytelen régebbi nyilatkozatait helyesbítenni. A Mohamed alapította iszlám azonban még sokkal mélyebbre ható változásokon megy át, amidőn kilép arab meghatározottságából, s nemzetközi hatalommá válva, rengeteg területen érintkezik a perzsa, szír, görög műveltséggel, az európai kereszténységgel, az afrikai meghódított népekkel.

Az újonnan támadó állami és lelki szükségletekről mármost pusztán a *Korán* alapján gondoskodni nem lehetett. Ezért (hasonlóan, mint a zsidó szóbeli tan) kifejlődik a hagyomány, a *szunna*. A *szunna* egy-egy tétele, dokumentuma a *hadíth*. A hagyományos tétel (*hadíth*) tartalma a *matn* (a tétel dereka), hagyományozói együtt az *isznád*, a láncolat. Egy-egy ilyen láncolatnak el kellett vezetnie valamely *szábib*hoz, Mohamed társához.

A *hadíth* ternészetét és jelentőségét tudományosan Goldziher állapította meg. Az iszlámot magából az iszlámból kívánván megérteni, látta, hogy maguk a muszlimok megkülönböztetik az „egészséges” *hadíth*t a kifogásolhatótól, hogy a *hadíth*gyűjtésnek akadtak gyanús alakjai, akiket a muszlimok hamisítókknak bélyegeztek, hogy tehát a *hadíth*kritika már az iszlámon belül is megindult. Mármost ezt a kritikát az európai tudománynak eszközeivel, éles elméjű intuícióval újravégezte. Megállapította, hogy a *hadíth*irodalomnak *matnja* is, *isznádja* is koholmányon, célzatos koholmányon alapul. Eltérő koránmagyarázatoknak, különböző szertartási gyakorlatoknak, ellentétes vallási felfogásoknak, ellenséges politikai pártoknak, harcban álló trónkövetelőknek és dinasztiaiknak, Ommajádoknak és Abbaszidáknak érdekében megszólaltatták ugyanazokat a vallástekintélyeket ellentmondó nyilatkozatokkal. A *hadíth* tehát nem tanúja Mohamed és társai tanításának, hanem tanúsága a szemben álló iskoláknak, pártoknak.

A *Muhammedanische Studien* főbb tartalma: a *muravva* és a *din* szembehelyezése, a *hadíth*tan alapvetése. Már előbb a *Záhiriten* (1884) a *hadíth*t más-

felől világította meg: szembehelyezvén az iszlámnak azt a teológiai irányzatát, mely minden muszlim felfogást hagyománytétellel akar erősíteni, avval az irányzattal, mely a kétes eseteket a belátásra, emberi értelemre („raj”) bízta.

Az iszlámról a legteljesebb képet adják az *Előadások az iszlámról* (1910, 1925, magyarul 1912), melynek tartalmát itt nem vázolhatjuk.

Az iszlámról szóló előadások folytatásául volt tervezve Goldziher utolsó nagy műve: *Die Richtung der islamischen Koranlegung* (Leiden, 1920). Egyenest csatlakozik ezekhez az előadásokhoz, kimutatván, hogy az iszlámnak minden iránya és fejlődése: a tradicionalizmus, a miszticizmus, a szekták felfogásai és a modernizmus a maguk eszméit vitték bele a *Korán*ba.

Belülről, az iszlámból kutatván az iszlámot, Goldziher vetette fel legvilágosabban és legteljesebben a kérdést, mit köszön az iszlám külső behatásoknak, zsidó és keresztény eszmék, szokások, intézmények hatottak legelőször és legerősebben közre az iszlám teremtésére, de hatottak továbbra is a *hadíth*nek kialakítására. A *Korán*ban a legvonzóbb elbeszélések a Szentírásból erednek, közvetve, nagyrészt már aggádikusan alakítva. A *Muhammedanische Studien* nevezetes fejezete a *hadíth*nek evangéliumi elemeit fejtegeti, kimutatván pl. azt is, hogy a Miatyánk teljes *isznáddal* belekerült a *hadíth*ba.

Perzsa intézmények nyomai már Mohamed törvényhozásában is észlelhetők; az iszlám későbbi fejlődése még több érintkezést mutat a parszizmussal: a kalifátus közjogi mivolta a szászánida királyság fogalmából és hagyományából fejlődött. Az iszlám dogmatizmusa a görög filozófia behatására vall; a muszlim vallásfilozófia Arisztotelészből, Platónból, vagy még inkább a neoplatonizmusból indul ki. A mohamedán kánoni törvényhozás a római jog befolyása alatt alakul ki.

A buddhizmus befolyását Goldziher ismételtelen tárgyalta, legbővebben Kőrösi Csoma-előadásában: *A buddhizmus hatása az iszlámra*. Az iszlám *zindikjei*, eretnekei nyilván buddhista tanításokat valottak. Buddhista eredetű az olvasó (rózsafüzér), a szúf, a muszlim szerzetesnek darócruhája, valamint az a nagy hatású irányzat, mely a szúftól vette nevét: a szúfizmus, miszticizmus, minden teremtmény iránti szeretet. A szúfi szemlélet végcélja a *mahv*, az egyéni létnek kioltása, a *fana*, az egyén megsemmisülése, tehát a nirvána.

Ismeretes az a mondatörténeti tény, hogy Buddha legendája behatolt a keresztény hagiológiába, Buddha maga pedig az egyház szentjeinek sorába, amint azt egymástól függetlenül Kuhn, Laboulaye, Steinschneider megállapították. Goldziher meglátta, hogy a Barlám-legendája arab változata, a Bilauhar va-Budaszif mellett még Ibrahim ibn Edhem legendája is föltünteti a Buddha-legendája jellegzetes vonásait. S nemcsak ibd Edhem, hanem Hárún al-Rasid kalifának fia, al-Szabti is felőlti a Buddha-legendája vonásait. A muszlim miszticizmus és aszkézis legtöbbet a buddhizmustól kölcsönöz.

Az iszlám nemzeti sajátossága legerősebben a szentek kultuszában nyilvánkozik. Egyes országok, vidékek, helységek szentjei mohamedán *velikké* lesznek. Valójában a szentek tisztelete élesen elszakad az iszlám lényegével. A *Korán* még Mohamedet is emberileg gyarlónak tünteti föl, csodára képtelennek. De itt a nemzeti vallások erősebbeknek bizonyultak az iszlámnál: megtartották a maguk csodatevőit. Allahot elérhetetlen magasságban érezték maguk fölött. Hogy termésük ériék, hogy jószáguk sokasodjék, hogy nyavalyájuk múltjék, hogy családjuk gyarapodjék, azért helyi szentjükhöz fohászkodnak. Legfeljebb azt az engedményt teszi a helyi kultusz az iszlámnak, hogy szentjeit Allahnál való közbenjárásra kéri. Az arabok közt beduinok, rablók, kiket iszlámszegés miatt kivégeztek, most szentek tiszteletében állnak. Mezopotámiában Samsz napisten emlékét a Samsz-mecset őrzi, szentesítve avval a legendával, hogy itt Ali megállította a Napot. Indiában Durga istennő ünnepe, melyet hasonlóan ülnék meg, mint Egyiptomban Horuszét, Elő-Ázsiában Adoniszét, Tammuzét, most Huszejn gyászának lett napja. A szíri Nébo isten helységében *kubba*, muszlim kápolna emelkedik. Mint Bubastis templomába a régi egyiptomiak, úgy ma az egyiptomi *háddók*, zarándokok, Mekkába visznek macskát. Az észak-afrikai Constantine-ben az iszlámon belül fennmarad a régi tyúk-, juh-, ökráldozat varázsértő néger nőekkel. Gyakran a helyi hagyományt valamely bibliai ürügy leplezi: a pogány kor szent helyeit Ábel, Sét, Sém, Nóé, Ábrahám, Ézsau, a 12 próféta, Mózes, Urija, Hósea, Jóna, Ezékiel sírjaként, sőt tannáknak, pl. Aba Saulnak, Juda b. Ilainak sírjaként tisztelik. Afrikában a keresztény egyház szentjeit is szolgálják, pl. Szent Sergius sírját, Pádúai Szent Antal szobrát. Török nők leborulnak Mária képe előtt. Egyiptomban mutatják Jákob, Mózes, Sém, Ru-

bén sírját, sőt még Osiris emlékét is mohamedán szentélyként őrzik.

* * *

Ezzel Goldziher professzor iszlám-tanának körvonalait nagyjában vázoltuk. Terünk nem engedi akár csak pedzenünk is, mit tett Goldziher professzor az arab költészet-, az arab nyelvészet-, az arab irodalomtörténelemnek, az arab történetírásnak fölku-tatása terén. A pogány arab irodalmat alig ismerte valaki nála jobban. Ámde az iszlám tudományában a legnagyobbak is (Nöldeke, Snouek Hurgronje, Becker, Griffin) Goldziher-t vallják mesterrükül.

IV

Goldziher Ignác és a zsidó tudomány

Goldziher professzor azért értette át oly mélyen az iszlámot, mert teljességében átélte a zsidóságot. A különválasztás *Korán* és *szunna* közt azért vált előtte oly világossá, mert felnőtt a *תורה שבכעל פה* és a *תורה שכתב* az írott és a szóbeli tanítás tiszteletében. A *hadítb*ban, mint a zsidó hagyományban, megkülönbözteti a *halákhát* az *aggádától*, a törvényes szabványokat az etikai, elbeszélő, eszkatológiai tanításoktól. De azért túlzásnak ítéli azt az ismételt felfogást, hogy a *szunna* nem egyéb, mint párdarabja vagy éppenséggel utánczata a *Mianának*. (*Muh. Stud.* II., 209. o.) A *hadítb*kutatók eljárását, hogy tételeiket így vezetik be: „Mohamed mondta”, úgy magyarázza, ez csak annyit jelent: „vallásos tekintetben kifogástalan, sőt kívánatos és a próféta maga is tetszésével jóváhagyná”. Találón emlékeztet Rabbi Józsue ben Lévi kijelentésére: „mindazt, amit késő korokban éles eszű tanítvány elő fog adni, mintegy maga Mózes vette át a Szinai-hegyén.” (*Előadások* 49. o.) A vallástörvényről kifejtett ellentétes véleményeknek egymás iránti tiszteletét találón megvilágítja a Sammaj és Hillél vitakozó iskoláiról kimondott talmudi ítélet: „ezek is, amazok is élő Istennek szavai” (*Előadások* 324. o.). A muszlim legenda csakúgy, mint az *aggáda*, úgy képzeli, hogy az égben a törvény kérdéseit iskolaszerűen tárgyalják (*Előadások* 337. o.).

Figyelemre nagyon méltó pl. még a következő analógia. Már a koránmagyarázat legelemibb fokán Goldziher professzor azt a törekvést észleli, hogy könnyebb szöveg módosításokkal eltüntetik vagy

enyhítik az oly koráni gondolatokat, melyekről úgy vélték, hogy Istennek vagy az ő küldöttjének, de még más prófétáknak is méltóságába ütköznek. Később kivált a si'ita koránmagyarázat tünteti fel ezt a törekvést. Ez a törekvés megegyezik már a legrégibb maszoretikus hagyományban érvényesülő תוקן סופרים-mal (*Richtungen* 17, 20–30, 284. o.).

Általában az iszlám viszonyai Goldziher professzort közvetlenül a bibliai vagy zsidó megfelelőre emlékeztetik. Az Ommajádokat összehasonlítja Aháb királlyal (*Előadások* 82. o.), a többiektől elütő II. Omár az ommajád Hiszkijjának jellemzi. Hasonló összevetések, a Szentírásnak teljes, a talmudi és *mišvá*s irodalomnak igen gazdag ismeretéből merítve, sűrűn kerülnek elő Goldziher professzor műveiben.

Goldziher Ignác kisded korától a zsidó vallásban, a zsidó erkölcsben és a zsidó tudásban nevelkedett. Freudenberg korán avatta be a Szentírásnak, a hagyománynak, a szentírás-magyarázóknak, a grammatikusoknak benső ismeretébe. 12 éves gyermek volt, midőn megjelent tőle שיחת יצחק *Abhandlung über Ursprung, Eintheilung und Zeit der gebete* – Ibn Ezrától a vilnai gáónig felsorakoztatván a *pijjut*-ról nyilvánított felfogásokat, állást foglal: a *pijjut* ne szakítsa meg a törzsimát, a törzsima után elmondhatja, aki érti. Még mint óraadó diák belép a zsidó irodalmat felélesztő *Mekicé Nirdámim*-egyesületbe. Mint ifjú, Bacher Vilmostal együtt Brill S. L. rabbinikus tudományán táplálkozik, hajnali óráit a rabbi társaságának szentelve. Gyermekkorától kezdve munkatársa a *Ben Chananjának*, *Israélita Közlönynek*. Doktori értekezését, bár iszlámológiaiából vagy akár egyiptológiaiából is telt volna, *Tanhum Jerusalm*-nak szentelte. Eleinte szinte egyenlően áll a zsidó és muszlim vonatkozású dolgozatok serpenyője. Csakhamar ugyan a mérleg az iszlámtan javára billen. De Goldziher professzor mindvégig a zsidó tudomány avatott művelője marad.

Első nagy munkája: *Der Mythos bei der Hebräern*, mely csakhamar angol fordításban is megjelent, eloszlatja Renan balítéletét, hogy a sémi faj mítosz-költésre képtelen, de másrészt kimutatja, hogy a prófétai tanítás úgy, mint a törzshagyományokon, diadalmaskodott a népies mítoszon is.

1887-ben a zsidó egyetemi ifjúságnak Goldziher professzor bemutatta „a zsidóság lényegét és fejlődését.” Ezek az előadások most könnyen hozzáférhetők a Népszerű Zsidó Könyvtárban. Minden

művelt magyar zsidó tartozik magának azzal, hogy ezeknek eszméivel megismerkedjék.

Könnyen érthető, hogy kivált a zsidó–muszlim érintkezések, kapcsolatok vonzották kutató szemét. Kimutatja az iszlámra tért zsidók szerepét az iszlámban, ilyen az iszlám első századaiban Ka'b al-Ahbár, Abdallah b. Szalám, Hárún b. Músza, az Iszrailijja, zsidó történetek hagyományozói, ilyen pl. a XIV. században alexandriai Száid b. Haszán, aki Mohamed küldetését a Szentírásból akarja bizonyítani. Ismételten tárgyalja Goldziher professzor a muszlim polémiát a zsidó–keresztény szentírás-magyarázat ellen, s ennek tanulmányozása serkenti Schreiner Mártont is. Szentírásunkat szeretik kiaknázni a szekták is. A drúzok prófétákból és zsol-tárokból gyűjtöttek adatokat Hákinjuknak, az istenség megtetesülésének bizonyítására. A *mahdi*-eszme a zsidó–keresztény messiáshitből sarjadt. A bábizmus Dán 8,14-nek 2300 (év-) napjából kiszámítják, hogy 1844. évben beteljesedett az idő, amikor Mirzá Muhammed Ali magát Bábnak nyilvánkoztatta; valahányszor pedig a Szentírás „Isten fényéről” szól, a világmegváltó Beh, Allah megjelenése értendő rajta.

Goldziher professzor művei, dolgozatai számos zsidó–muszlim kapcsolatot tisztáztak, kivált cikksorozata a *Revue des Études Juives*-ben: *Mélanges judéo-arabes*. Kimutatja, hogy a szamaritánusok hajoltak vallási engedményekre az iszlám irányában; mennyire igyekeztek a karaiták a mohamedán tudósokat meggyőzni, hogy az *aggáda* durvítja az Isten-fogalmat. Sámuel b. Hofni és Hai gáón mellett kivált kairuáni Nissim ben Jákobra mutatja ki a *mutazilának*, a kezdő arab bölcselkedésnek behatását, melynek fő problémája az isteni igazság (ártatlanok, gyermekek, állatok szenvedése); ugyanez alapproblémája R. Nissim híres elbeszélésgyűjteményének, a *ma'aszijjot*nak, melyekben látszólagos visszasságok mögött az isteni igazság hat. Júda Halévinél, akinek áhítatos tisztelettel adózik, kimutatja a rokonságot a muszlim miszticizmussal és a kongeniálisan dicsőített Ghazálival. Az iszlám türelmeségét kimutatja a „visszaeséssel” vádolt Maimuni példáján is.

A zsidó–arab filozófiának egyik nagy műve, a tévesen Bechainak tulajdonított *Kitáb ma'áni al-nafs* neki köszöni kiadását. Bechainak a *Szívek kötelesegeiről* szóló műve arab eredetijének kiadására leginkább Goldziher professzor ösztönözte Yahudát. Hinneberg nagy vállalatában (*Die Kultur der Gegen-*

wart) Goldziher professzor mutatja be a mohamedán és zsidó vallásbölcsezetet. A középkori zsidó filozófia történetének ő a fölül nem múlt ismerője.

V

Goldziher Ignác és az Országos Rabbiképző Intézet

Goldziher összeforrott Rabbiképzőnk történetével. Részt vett már azokban az előmunkálatokban is, melyek a Rabbiképző megteremtéséhez vezettek. Ott szerepel a vezérőlbizottságnak legelőszőr kinevezett tagjai közt, 1880 óta. Kaufmann Dávid halála után elfogadja Rabbiképzőnkben a vallásfilozófia tanszékét, 1900–1921 előadja a vallásfilozófia rendszerét, s olvastatja Szádját, Bachját, Ábrahám ibn Daudot, Júda Halévit, Maimunit. Mint tanár azt vallja: „Átkot érdemel, ki az isteni szolgálatot renyhén végzi.” Lelkiismeretes gondossággal készült rabbiképzői előadásaira. Amikor kevéssel halála előtt eltűntek gondos jegyzetei, ezt nemes aggodalommal Blau igazgatónak jelentette, aki természetesen csillapította a nyugtalan professzori lelkiismeretet azzal, hogy minden, amit elő fog adni, színarany lesz.

Goldziher professzor benső egyéni kapcsolatot tartott Rabbiképzőnk növendékeivel. Rajongó hálaival vallotta őt mesterének Schreiner Márton, vallástörténelmi és vallásfilozófiai mély tanulmányai-ban. Dr. Neumann Edének, Rabbiképzőnk első avatottjának, nagy értékű doktori értekezése (*A Muhammedán József-monda*) Goldziher vezetése mellett készült. A disszertációkészítésnek ez a módja általánossá vált 1900 óta, amióta Goldziher Rabbiképzőnknek tanára lett. Nevezetes pályatételekkel találkozunk, melyeket az ő célkitűzésével dolgoztak ki Rabbiképzőnk hallgatói. Az arab-zsidó irodalom körébe vág a disszertációknak egész sora, így számos editio: arab bibliafordításból, Maimuni arab misnakommentárjából, *Tanhum Jerusalmi* szótárából, Júszuf al-Baszír összefoglaló művéből, genizatóredékek. A Goldziher által kitűzött, de még meg nem oldott, jelentős pályakérdések fel vannak jegezve a *Jubiláris könyv* első kötetében.

Ez a sorozat még korántsem meríti ki mindazt a munkát, amelybe Goldziher be akarta vonni rabbiképzői növendékeit. Becjer C. H., Goldziher professzor jelentőségének mélyreható, kongeniális méltatója, azon csodálkozik, hogy Goldziher, aki a *Muhammedanische Studien* nevezetes exkurzusát a *Hadith und Neues Testament* tárgyának szentelte, nem

dolgozta fel a *hadith* viszonyát a zsidó hagyományhoz. Azt hiszem, ezt Goldziher el akarta végeztetni tanítványai-val. Nekem pl. kijelölte feladatomban, hogy a leghíresebb gyűjteménynek, Bucháriénak aggádikus elemeit dolgozzam fel. Bizonyára sorját akarta ejteni a többi nagy *hadith*gyűjteménynek.

Ámde Goldziher nemcsak filológiai lelkiismeretességre, nemcsak filozófiai elmélyedésre nevelte rabbiképzői növendékeit, hanem a zsidóságért való lelkeségével őket is lelkesítette.

VI

Goldziher Ignác egyéniségéről

Goldziher Ignácban, a tudósnál, a tanárnál, a filozófusnál még sokkalta jelentősebb az ember, az egyéniség. Jóval több ő minden művé-nél. Ezt az egyéniséget hűség, igazság, áhitat tüntette ki.

Hűsége megindító. Az a kidőlt-bedőlt székesfehérvári házikó úgy él emlékében, mint a szentek szentje, édesatyja, mint annak főpapja, édesanyja, húga, mint annak oltárai. Damaszkuszban ujjong a lelke, amikor megismerkedvén egy tiszteletre kiválóan méltó nővel, megtudja, hogy héberül úgy hívják, mint az ő hűgát. Szüleinek, testvérének, fiának halálakor *Bibliájába* iktatott bejegyzései vallásos megadással viselt szent fájdalomról tesznek megható tanúságot.

Goldziher professzor hűséges a ház iránt, melybe beleszületett, az otthon iránt, melyet alapított, ama baráti kör iránt, melyet maga köré vonzott. Ha semmi más nem maradt volna fenn Goldziherre emlékeztető, mint a levelek és képek, melyeket kapott, akkor is már jelentős egyéniségre következtethetnénk. Barátai körébe tartoznak a legjobbak itt a hazában: Gróf Kuun Géza, Berzeviczy Albert, Hunfalvy Pál, Kohn Sámuel, Löw Lipót és Immanuel, Gyulai Pál, Kármán Mór, Beöthy Zsolt, Riedl Frigyes, Péterfy Jenő, Eötvös Lóránt báró, körükbe tartoznak a legjobbak a maga tudománya terén: Fleischer, Nöldeke, Snouck Hurgronje, De Goeje, August Müller, Robertson Smith, Harnack, Ed. Meyer, Max Müller, Landberg gróf, Rosen báró, Kautzsh, Budde, Bezold, Fraenkel Sigm., Becker C. H., Littmann E., Söderblom érsek, Bevan, E. G. Browne, Macdonald, Derenbourg H., René Basset, Guidi, Griffini, Asin Palacios és igen sok más.

A Goldziher iránti elismerésben külföldön elismultak az ellentétek, elnémult az elfogultság. Jel-

lemző pl., hogy Berlinben megszállt Berlinernél, s ugyanakkor meghívta őt Geiger Ábrahám. Steinschneiderrel és Barthtal egyaránt tartja a barátságot. Nagyra becsülte, kitüntette őt Renan, a szkeptikus, s odaadással Massignon, a rajongó, mély, pietisztikus, katolikus, hódolattal Cheich, Lasmmens, a tudományos katolicizmus vezéralakjai. A zsidóság iránt elfogult Paul de Lagarde a Bibliothèque Nationale-ban kitüntetőleg köszönti, a zsidóság iránt rideg, szigorú Wellhausen odaszegődik Goldziher professzor ünneplői közé.

Hűséges volt hazája iránt. Soha másnak, mint magyarnak nem érezte magát – a magyaron kívül minden más nyelvet idegennek. Amikor az Eötvös Józseftől neki szánt főiskolai tanszéktől elűtötték, amikor a mindennapi megélhetésért nyűgös, roszkasztó hivatalban görnyedt, akkor sem hallgatott kiválóbbnál kiválóbb külföldi egyetemek hívogató szavára. Még a keserű megpróbáltatás 1919, 1920-ban sem rendítette meg. Lemondhatott az akadémiai osztályelnökségről, de nem honfiúi érzéséről. Amikor ebben az időben egy (egyébként igen derék) emberünk külföldi meghívásának engedett, azt mondta nekem: „Kár, hogy megtette; én nem tettem, s bizonynal Ön sem tenné.”

Igazság! Goldziher professzor méltán vallotta: „Erkölc s nem lehetséges ott, ahol igazság nincsen.” Ámde Goldziher professzor igazsága építő, alkotó igazság volt mindenkor. A *Mythos bei den Hebräern* korántsem állapotodik meg a Szentírás mitikus csökevényeinek elemzésénél, a prófétai hirdetés himnuszává magasztosul. Az iszlám hagyományainak legélesebb bírálata sem csökkenti a megbecsülést, mellyel az iszlám iránt viseltetik; lendületes lelkeséggel mutatja ki az etikai mélységeket, érzületnek, lelkiismeretnek, intencionak jelentőségét az iszlámban. A féligazság rombol, a féligazságnál meg nem állapotó igazságszeretet megnyugváshoz visz. Elvégre is ez a világegyetem fönnáll, a világtörténelem folyik; nem lehet tagadni a mindenséget,

nem lehet tagadni az emberiséget. Az igaz lélek magyarázatot keres reá. Ezt a magyarázatot részben megadja a tudomány. De az emberiségnek, a mindenségnek nagy kérdéseiben csakhamar eljutunk a tudomány sorompóihoz. Itt kezdődik a hit birodalma.

Áhítat és hit Goldziher professzor egyéniségének legmélyebb alapjai. Az áhítat nem pótolhat semmilyen tudományt, de megneemesíthet, megszentelhet minden tudományt. Megszentelte Goldziher professzor tudományát is. Maga mondta el nekem: ámbár mindennapi kenyere az arab irodalom, a legmosdatlanabb szájú irodalom, soha, de soha az ő tollára még erről az irodalomról sem jött léha szó. Lelke kimondhatatlanul telve volt áhítattal, hittel, mely folyvást táplálkozott a Szentírásból, a vallásos irodalomból. És ez a hit zsidó hit volt, teljes, mély zsidó hit. Becker C. H. tesz róla tanúságot: „G. war Jude, Jude mit Bewusstsein und Stolz.” [G. zsidó volt, tudatosan és büszkén zsidó.]

Amikor az Európából meghívott tudósokkal Amerikába utazik, a *rós hasónó* hajón éri; áhítata magával ragadja zsidó útitársait, *jóm kippur*kor ő maga szokott előimádkozni válogatott, áhítatos gyülekezetnek.

Vallásos érzése, mely gyermekkorától megdicsőüléséig kísérte, élete vége felé még hatalmasabban megnyilatkozott. Vágyott az örökkévaló életre. Hittel várta a halált, mondván: „Hallga! barátom kopogtat, nyiss nekem!” Kevéssel halála előtt egy péntek este ott találtam ünneplőben az asztal mellett, előtte a Szentírás és egy arab mű. Áhítattól átszellemülten szól: „Nem tudja, jól teszi-e, hogy még az arab irodalomba mélyed, pedig maholnap ott áll, ahol csak azt kérdik tőle: *נשאת ונתת באמונה* becsülettel végezted-e munkádat?” Mesterünk, hála lán valljuk: „Becsülettel elvégezted nagy földi munkádat.”

Budapest

150 éve született Goldziher Ignác.

A Múlt és Jövő ezt az évfordulót Heller Bernát cikkén kívül a tudós zsidó témájú tanulmányaiból összeállított kötet kiadásával ünnepli.

A zsidóság lényege és fejlődése c. könyv 2000 szeptemberében jelenik meg.